

بررسی قفل‌های موجود در موزه آستان قدس رضوی

حمیدرضا کریمی*

چکیده

هنر و صنعت از دیر باز در کنار یکدیگر بوده و هنرمند ایرانی با تغییر شکل دادن به مواد سخت و بی‌جانی چون سنگ، چوب و فلز به آن‌ها روح و هویتی تازه بخشید، چنان که از این پیوند، آثار بدیع و زیبایی خلق گردید. یکی از این هنرهای زیبا، هنر قفل‌سازی است که در آن با نقش زدن بر فلز، طرح‌هایی زیبا و دلنشین از نقوش تزئینی پدید می‌آید. این نقوش با اسطوره درهم می‌آمیزد، تا با این عمل شناسایی اسطوره‌ها و درک و دریافت فرهنگ و تمدن غنی و باشکوه ایران باستان میسر گردد.

قدیمی‌ترین قفل مکشوفه در ایران، سنگی است. این قفل متعلق به منطقه چغازنبیل بوده که از قرن سیزدهم پیش از میلاد باقی مانده است. کاربرد قفل‌ها در ایران نه تنها برای امنیت و حفاظت بوده که از آن به عنوان دوری جستن از آلودگی‌ها و بستن دخیل جهت گرفتن حاجت استفاده می‌کرده‌اند.

در بررسی قفل‌های موجود در موزه آستان قدس رضوی نیز این کاربردها نمایان می‌شود. قفل‌های حرم مطهر ائمه شیعیان، منشأ برکت و لطف الهی فرض می‌شده و زائرین با لمس آنها به هنگام ورود و خروج یا ریختن آب بر آنها، قدری از برکت آن مکان مقدس بهره می‌بردند.

* کارشناس موزه

hamidkarimi888@gmail.com

مقدمه:

قفل، وسیله‌ای فلزی است که با آن در خانه، صندوق، قفسه، گنج، دولابچه^۱ و یا زنجیر دوچرخه و... را می‌بندند. قفل وسیله‌ای است برای بسته نگه داشتن در به طوری که فقط با کلیدش بتوان آن را باز کرد. در لغت‌نامه‌ها در مورد معنی لغوی قفل چنین اشاره شده است: «آهنی است که بدان در را بندند. (اقرّب الموارِد). جمع، اقفال [ا] و اقفال [اف] و قفول [ق]» (دهخدا، ۱۳۳۴: ۱۵۵۷۶).

«آلتی فلزی که بدان در خانه، صندوق و... را بندند» (معین، ۱۳۶۴: ۲۷۰).

هنر قفل‌سازی ایران، هنری بسیار پیشرفته به شمار می‌رفت تا جایی که قفل «چالشر» که بر خانه کعبه قرار دارد، ساخت صنعتگران قدیمی ایرانی است. قفل علاوه بر خصوصیت امنیتی که داشت، کاربری سمبولیک نیز یافت چنان که در بستن دخیل به نخل‌ها و علم‌های عزاداری جهت قضای حاجت نیز استفاده می‌شد. در آن زمان قفل در نذر بندی‌های مذهبی اهمیتی همانند ایمن داشتن خانه‌ها و صندوقچه‌ها از گزند حوادث پیدا نمود.

قفل در جایگاه آیینی خویش گاه بیانگر اعتقادات مذهبی و گاه بیانگر خرافات طلسم و جادو است؛ همانند قفل بخت‌گشا و یا قفل مهر و محبت و... اولین اصل در قفل‌سازی سنتی ایران، ساختار درونی قفل است. برای قفل‌ساز ایرانی، باطن قفل، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و متناسب با کارکرد قفل شکل بیرونی آن ساخته می‌شود.

قفل‌هایی که به درهای دروازه بسته می‌شود به‌خاطر نیاز به استحکام از جنس آهن و فولاد ساخته می‌شود اما قفل‌های مکان‌های مقدس از جنس طلا و نقره ساخته شده و با سنگ‌های قیمتی و یا نقوش اسلیمی، کتیبه‌ای یا هندسی زینت شده است.

کاربردهای غیرابزاری و صرفاً اعتقادی و فرهنگی قفل‌ها در ایران، مسیر تحقیقات روی این اشیا را به سمت مطالعات قوم‌شناختی سوق داده و آن‌ها را از دایره مقولات صرفاً کلکسیونی خارج می‌کند.

این پژوهش در ابتدا با نگاهی به تاریخچه قفل و قفل‌سازی در ایران و انواع ساختار قفل در ایران، به شرح و بررسی ساختار و تزیینات قفل‌های موجود در موزه آستان‌قدس رضوی می‌پردازد.

تاریخچه قفل و قفل‌سازی در ایران:

نخستین قفل‌های بشری از جنس چوب بوده است. کلیدی که از حفاری‌های قصر «خرس آباد»^۲ نینوا کشف شده، قدیمی‌ترین اجزای به دست آمده حرقه قفل‌سازی تاکنون است. این کلید نزدیک به چهارهزار سال قدمت دارد و متعلق به کلونی چوبی است. نظیر این کلید و کلون‌های چوبی را از مناطقی دیگر چون مصر و فلسطین نیز یافته‌اند. کلون‌های مصری با کلونی که امروزه در بسیاری از مناطق آسیا از جمله ایران و شمال آفریقا کاربرد داشته، فرق چندانی ندارد و از چوب ساخته شده است. دو قطعه چوب که چون صلیب بر روی هم قرار می‌گیرند، یکی از این دو قطعه که حجیم‌تر است بدنه کلون نامیده می‌شود. قسمت حجیم‌تر بر روی در ثابت شده است و قطعه دیگر که دسته کلون یا شب‌بند نام دارد در مادگی که در بدنه کلون پدید آمده است، حرکت می‌کند.

با این حال قدیمی‌ترین قفل مکشوفه در ایران، سنگی است. این قفل متعلق به منطقه چغازنبیل بوده و از قرن سیزدهم پیش از میلاد باقی مانده است. گیرشمن گفته است این قفل سنگی یا شب‌بند یک کلون سنگی است که با بست‌های فلزی به یک در چوبی نصب می‌شده است (تناولی، ۱۳۸۶: ۲۶).

قفل‌های اروپایی طی قرن نوزدهم به انواع معتبری در ایران و هندوستان بدل شده و صنعتگران داخلی به تقلید از آن پرداخته‌اند.

علی‌رغم رقابت شدید قفل‌های خارجی در بازار، ساخت قفل‌های بومی و سنتی در ایران خصوصاً در نواحی کرند و چالشر تا قرن بیستم ادامه داشت (مدیسون و ساوازا اسمیت، ۱۹۲۷: ۲۶۷).

تداوم سنت را در قفل‌سازی بسیاری از مناطق ایران می‌توان دنبال کرد، هر منطقه و هر شهر قفل‌هایی با ویژگی‌های خاص خود داشته و این ویژگی‌ها در خانواده قفل‌سازان از پدر به پسر به ارث می‌رسیده است. برای مثال قفل‌های پرند شیراز، از قرن ۱۹ تا ۱۶م. با اندک تغییراتی به‌طور مداوم تولید می‌شده است (پورحسینی، ۱۳۸۶: ۱۶).

قفل‌های اسلامی که بیشتر به شکل حیوانات ساخته شده‌اند، به‌طور عمده از نواحی شمال‌شرق ایران و خراسان بزرگ (هم‌چنین قسمت‌هایی از افغانستان، تاجیکستان و ازبکستان) به دست آمده‌اند. چه بسا که نظیر این قفل‌ها در مناطق دیگر از جمله آذربایجان،

فولاد به بهترین استادکاران سفارش می‌دهند و آرزوی آنها این است که این قفل روزی به در ضریح بسته شود (تناولی، ۱۳۸۶: ۱۵ و ۱۶).

در ایام ماه محرم علاوه بر دسته سینه‌زن و زنجیرزن، دسته‌هایی دیگر نیز هستند که برای همدردی در سوگ امام حسین علیه‌السلام تن به مشقات جدی‌تری می‌دهند. از جمله این دسته‌ها، دسته قفل‌زن‌ها و یا قفل‌بندهاست که برای انجام آن، به دردآورترین کارها دست می‌زنند و با سوراخ کردن گوشت و پوست بدن خود، انواع قفل‌ها را به آن می‌آویزند. کسی که مأمور زدن قفل است با نوک چاقو به سوراخ کردن بدن قفل‌زنان و گذراندن قفل از میان سوراخ‌ها می‌پردازد و در صورت کمبود قفل، از اشیای دیگری چون میله، پیکان و سایر فلزات استفاده می‌کند. (تصویر ۱ و ۲).

تصویر ۱) قفل‌بندان عاشورا در دوره قاجاریه

تصویر ۲) قفل‌بندان عاشورا در دوره قاجاریه

فارس و اصفهان نیز تولید شده باشد. چالستر در ۶ کیلومتری شهرکرد، مرکز استان چهار محال و بختیاری، قرار گرفته است. این روستا زمانی مرکز فعالی برای قفل‌سازان بود. قفل‌سازان چالستری درباره استادشان، استاد حسین، که در اوایل قرن چهاردهم هجری جهان را بدرود گفته است، می‌گویند: استاد حسین زمانی خود شاگرد استادعبدالله بود که علاوه بر قفل‌سازی با صنایع دیگر از قبیل تفنگ‌سازی، معماری و نجاری آشنایی داشت.

شاگرد استادعبدالله ریاحی چالستری می‌گوید که وی و شش تن از دوستانش هنگامی که برای زیارت خانه خدا به مکه رفته بودند، پولشان تمام شد و استاد برای امرار معاش خود و یارانش دست به کار قفل‌سازی شد و در کار خود موفقیت زیادی پیدا کرد و قفل‌هایی به سفارش مردم ساخت. وی حتی مفتخر به دریافت سفارش قفلی برای در کعبه شد. به این وسیله استاد عبدالله در طول اقامت یکساله‌اش در مکه هزینه‌های خود و دوستانش و مخارج بازگشت به چالستر را از قبل قفل‌سازی تأمین کرد (رئیس دهکردی، ۱۳۹۳).

در شرق ایران تنها ناحیه‌ای که تا این اواخر قفل‌سازی داشت روستای رایین، در حدود ۲۵ کیلومتری کرمان بود که قفل‌های فولادی و اغلب به شکل دل تولید می‌کرد (تناولی، ۱۳۸۶: ۶).

در فرهنگ و باورهای ایران، قفل وسیله‌ای است به منظور حفاظت در مقابل حوادث بد و دستیابی به آرزوها و در پس هر باور و عقیده، قفلی خاص وجود دارد. یکی از این قفل‌ها «قفل نظر» یا «قفل نظر قربانی» است. روی این‌گونه قفل‌ها انواع دعاها و نوشته‌های مذهبی حک می‌شد.

برخی عقیده دارند که قفل ضریح اثرات شفا بخش دارد. بیمارانی که نیاز به درمان دارند، مقداری آب روی قفل در ضریح ریخته و آن را می‌نوشند. این آب، گاه فرسنگ‌ها برای بیمارانی که امکان زیارت ندارند، حمل می‌شده است. هنگامی که زائر به خانه خود مراجعت می‌کرد، از جمله خاطرات شیرین و نمادگونه سفرش «گرفتن قفل امام» بوده است. یکی از عباراتی که برای قسم خوردن در بین مردم زائر معمول بوده، قسم به امامی است که قفلش را گرفته‌اند.

نذر کردن، بخش دیگری از مراسم زیارت است. زائر در مقابل نیازهای خود متعهد نذوراتی می‌شود. از جمله این نذورات قفل است. متمکنین قفلی از طلا، نقره یا

انواع قفل‌ها بر اساس ساختار:

قفل کلون‌دان (قفل رومی):

این قفل عبارت است از کلون چوبی محکمی که داخل بدنه قفل واقعی می‌شود. بدنه قفل با گل‌میخ‌های بزرگ آهنی دست‌ساز به یک لنگه در وصل شده است. انتهای کلون داخل ماده‌ای می‌شود که روی لنگه در دیگر است. برای باز و بسته کردن این کلون و ماده یک طرف کشویی آن دارای دندان‌هایی است که کلید به داخل می‌افتد. با هر دور چرخاندن آن کشویی‌اش به آخر می‌رسد و بدین ترتیب در باز و بسته می‌شود (یاوری و منصوری و سلطانی، ۱۳۹۰: ۱۸۱).

قفل کلون‌دار:

این گونه قفل در تمام ایران پیدا می‌شود و از لحاظ ساخت، کهن‌ترین آنهاست. کلید این نوع قفل‌ها که قدمت آن به ۲۰۰۰ سال پیش از میلاد مسیح می‌رسد، در خرابه‌های خُرس‌آباد، نزدیک شهر باستانی نینوا، پیدا شده است. پرفسور گیرشمن در چغازنبیل، نزدیک شوش، قفل و کلونی سنگی از زیر خاک بیرون آورده است. وی این قفل را مربوط به قرن سیزدهم پیش از میلاد مسیح می‌داند و به نظر وی کشوی سنگی با قلاب‌های مفرغی به در وصل می‌شده است (هانس ای و رولف، ۱۳۷۲: ۷۹). (تصویر ۴)

تصویر ۴) قفل کلون دار

دسته قفل‌زن‌ها بیش از بقیه دسته‌ها تماشاچیان را متأثر می‌کنند. اندام مجروح و سوراخ شده آن‌ها، حضرت ابوالفضل (علیه‌السلام) را که نیزه‌هایی متعدد در بدنش جا گرفته بود، به یاد تماشاچی می‌آورد. قفل زدن اکنون مطرود شده است و از صحنه‌های قفل‌زنی به جز چند عکس و یک نقاشی که بر سر در حمام گنجعلی‌خان کرمان باقی‌مانده، نشانه دیگری در دست نیست (تناولی، ۱۳۸۶: ۲۱).

کلید نیز در باورهای عامیانه نقش مؤثری داشت. کلیدداری در زمان قدیم خود منصبی ارزشمند به حساب می‌آمد و کلیددار کسی بود که اماکن مقدسه و یا خزانه‌های دولتی و عمارات سلطنتی را می‌بست و می‌گشود.

کلید، اغلب ضمیمه جام‌های برنجی بود. به این جام‌ها و کلیدهای آن «جام چهل کلید» می‌گفتند زیرا چهل کلید که روی هر یک از آن‌ها کلمه‌ای قدسی نوشته شده بود، به آن متصل بود (تناولی، ۱۳۸۶: ۱۵ و ۱۶). (تصویر ۳)

تصویر ۳) جام چهل کلید موجود در موزه مردم‌شناسی آستان قدس رضوی

قفل فنر پیچ:

کلید این نوع قفل «توپ‌پیچ» (یعنی لوله‌ای که از داخل پیچ شده) است و از انتهای بدنه قفل و زیر قسم باز شوی کمانه وارد می‌شود و میله دستگاه را که از رو، مارپیچ شده است، دربر می‌گیرد و با پیچیدن بر پولکی که در انتهای فنر مارپیچی دستگاه تعبیه شده است، فشار می‌آورد و آن را به تدریج به عقب می‌برد، تا جایی که زبانه متصل به پولک از «زائده کمانه» بیرون رود و کمانه آزاد شود. (تصویر ۵) کلید برخی از قفل‌های فنر مارپیچی از رو دندان‌دندانه شده و «روپیچ» است، از این رو میله دستگاه به جای «نر» از

تزیین، یکی از بارزترین ممیزات هنر و معماری اسلامی ایران به شمار می‌رود. بنابراین با در نظر گرفتن نوع کاربرد اشیاء و طبقه اجتماعی حامیان و هنرمندان آفریننده آنها، نقش‌مایه‌ها زینت‌بخش رویه اشیاء فلزی و به واقع روشن‌گر حقایق و واقعیت‌های موجود در جوامعی هستند که این آثار در آنها خلق شده‌اند. تزیین به چهار صورت نقوش خوشنویسی (کتیبه)، نقوش گیاهی (اسلیمی)، نقوش هندسی و نقوش حیوانی متجلی می‌گردد.

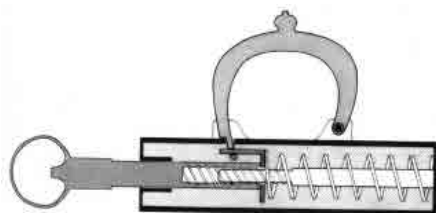
داخل «ماده» پیچ شده و به اصطلاح «توپچ» است (یعنی درست عکس مورد پیش) (تناولی، ۱۳۸۶: ۳۲). (تصویر ۶)

قفل فنر خاردار:

قدیمی‌ترین و رایج‌ترین دستگاه قفل، «فنر خاردار» است. فنر خاردار در انواع قفل‌ها با شکل‌ها و اندازه‌های مختلف کار شده و اساس آن بسیار ساده است و آن فنری است که در حالت عادی به بدنه قفل، گیر می‌کند و کمانه ثابت می‌شود. برای باز کردن کمانه، کافی است فنر خوابانده شود تا کمانه به حرکت درآید. رایج‌ترین قفل‌های خاردار، قفل‌های تصویری‌اند. این قفل‌ها شکل حیوانی دارند و در دو قسمت جدا از هم ساخته شده‌اند. بدن حیوان همان بدنه قفل است و دم حیوان عمل کمانه را انجام می‌دهد. دستگاه در انتهای دم تعبیه شده و به دو تیرک نازک ختم می‌شود. در انتهای این تیرک‌ها و به محاذی آن‌ها فنرهای باریک نصب شده‌اند. کلید پس از ورود از قسمت جلو قفل و خواباندن فنرها به روی تیرک‌ها، کمانه را آزاد و امکان خروج آن را فراهم می‌آورد. عمل قفل کردن در این قفل‌ها ساده است، کافی است که تیرک‌ها را در مقابل سوراخ محل خود بگذارند و آن را به طرف داخل فشار دهند، با چنین عملی فنرها به راحتی جمع و به داخل بدنه وارد می‌شوند. (تصاویر ۷ و ۸ و ۹) برخی از دستگاه‌های فنر خاردار بیش از یک جفت فنر دارند و گاه فنر آن‌ها به دو جفت یا بیشتر می‌رسد. تعداد فنرها در شکل کلید و تعداد دندان‌های آن‌ها اثر می‌گذارد. کلیدهایی که در این دسته از قفل‌ها به کار می‌روند، «کلید فشاری» نام دارد که این به دلیل دخول کلید از طریق فشار است. شکل کلیدهای فشاری مختلف است و بستگی به ساختمان قفل و دستگاه آن دارد و گاه ساده و گاه پیچیده‌اند (تناولی، ۱۳۸۶: ۲۹).

قفل حروفی یا رمزی:

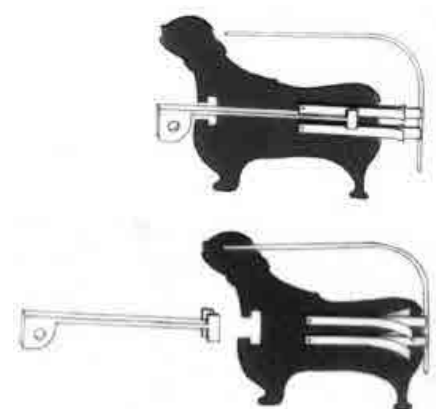
با اهمیتی که برای اطمینان به قفل‌ها در ایران داده می‌شود و با تدابیری که در نوع قفل برای حصول این اطمینان می‌دهند، شگفت‌آور نیست که می‌بینیم ایران قفل رمزی (حروفی یا عددی) می‌سازد. (تصویر ۱۰) تا سال ۱۷۵۰ میلادی قفل‌های حروفی شبیه به قفل‌های ایرانی در فرانسه به کار برده می‌شد و اخیراً برای محافظت دوچرخه و اتومبیل زیاد به کار برده می‌شود (هانس ای ورولف، ۱۳۷۲: ۶۰).

تصویر ۵) طرح فنی از قفل‌های فنر پیچ

تصویر ۶) نمونه‌ای از قفل‌های فنر پیچ به همراه کلید

تصاویر ۷ و ۸: طرح‌هایی از قفل‌های فنر خاردار

تصویر ۹: نمونه‌ای از قفل‌های فنر خاردار

تصویر ۱۰) نمونه‌ای از قفل‌های حروفی و رمزی موجود در موزه آستان قدس رضوی

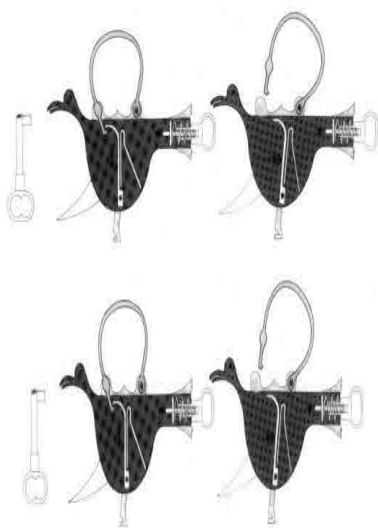
دستگاه‌های چندگانه (قفل چند دستگاهی):

قفل‌هایی هستند که بیش از یک دستگاه دارند و هر دستگاه آن‌ها نیز یک کلید مخصوص داشته‌اند. به‌طور طبیعی چنین قفل‌هایی ایمنی بیشتری دارند و برای صندوق‌هایی با محتویات ارزشمند به‌کار می‌رفته‌اند. برخی از آن‌ها نیز همان عملکردی را داشته‌اند که امروزه گاوصندوق برخی از شرکت‌ها یا بانک‌ها دارا هستند. همان‌طور که اکنون نیز رسم است دو یا سه نفر از مدیران شرکت یا بانک با حضور هم و هر کدام با کلیدی مخصوص که نزد آن‌هاست، درب گاو صندوق را می‌گشایند. در گذشته نیز به احتمال چنین رسم بوده و برخی از قفل‌های چندکلیده، به سفارش این‌گونه شرکت‌ها ساخته می‌شده است. در داخل هر قفل چندکلیده، چند دستگاه با فرزندهای متفاوت وجود دارد. دستگاه اصلی این‌گونه قفل‌ها به‌طور معمول فنر خاردار و یا فنر خمیده و دستگاه‌های فرعی از نوع فنر مارپیچ هستند. برخی از این قفل‌ها به شکل پرنده ساخته شده‌اند. بال‌های پرنده که به بدنه لولا شده، طوری هستند که در حالت بسته روی سوراخ کلید دستگاه اصلی را می‌پوشانند و از نظر پنهان می‌کنند. برای باز کردن این نوع قفل، ابتدا باید کلید پیچ‌داری را به محل دم پرنده فرو کرد و با چرخاندن کلید و جمع کردن فنر، سر قلاب منتهی به پولک را آزاد کرد، با آزاد شدن قلاب از زائیده‌ای که در پشت بال‌ها تعبیه شده است، بال‌ها آزاد و گسترده شده و سوراخ کلید دستگاه اصلی نمایان می‌شود. با کلید زائیده‌دار دیگری «فنر خمیده» دستگاه عقب زده شده و کمانه از قید فنر آزاد می‌شود (تناولی، ۱۳۸۶: ۳۹ و ۴۰).

قفل‌های موزه آستان قدس رضوی:

مطالعات انجام شده بر روی قفل‌های موجود در موزه آستان قدس رضوی نشان می‌دهد اکثر این

قفل‌ها به شیوه صفوی ساخته شده‌اند. با روی کار آمدن سلسله صفویه تغییراتی همه‌جانبه در اوضاع کشور پدید آمد. یکپارچه شدن ایران و گسترش مذهب شیعه موجب تحولاتی در برخی از مسایل فرهنگی و هنری شد. تبلیغ و گسترش مذهب شیعه نیاز به اماکن مقدس، مسجد، تکیه و امامزاده بیشتر داشت. از این‌رو مساجد و تکایای بیشتری ساخته شد و نوسازی و مرمت امامزاده‌ها توسعه یافت. صنعتگرانی که کارشان به اماکن مقدس مربوط می‌شد، بیش از دیگران مورد توجه قرار می‌گرفتند و سفارش کار دریافت می‌کردند و این وضع کم و بیش شامل همه اصناف می‌شد. اما برخی از صنعتگران ارتباطی مستقیم‌تر با مذهب و باورهای آن داشتند. از جمله این صنعتگران «علم‌سازان» و «قفل‌سازان» بودند. اتفاق دیگر زمان صفوی که به قفل مربوط می‌شود، باز شدن پای سیاحان اروپایی به ایران است. این سیاحان اگرچه با اهداف سیاسی و اقتصادی به ایران سفر می‌کردند، اما از مبادله کالاهای مختلف و خرید و فروش آن غافل نبودند. آن‌ها با آوردن کالاهایی سبک‌وزن و کمیاب، نظر شاه را جلب می‌کردند و بهانه‌ای برای رفت و آمد با آنان می‌یافتند و هم از فروش این کالاها سود قابل توجهی به دست می‌آوردند. یکی از این سیاحان «دالمانی» است که به انواع قفل‌ها و از جمله قفل‌های رمزی و قفل‌هایی به شکل حیوانات اشاره کرده است. «کرزن» نیز به قفل بزرگی که بر حرم امام رضا (علیه‌السلام) بوده است اشاره می‌کند. عامل دیگر که در متحول کردن قفل‌سازی صفوی اثر داشت، فولاد بود. این کالا که تا پیش از صفویه فلزی کمیاب و گران‌بها محسوب می‌شد، با کوشش شاهان صفوی و فور بیشتری یافت و علاوه بر منابع داخلی از خارج وارد می‌شد. حتی برخی پادشاهان از طریق سفیران خود فولاد را به منزله هدیه‌ای شاهانه به دربار ایران می‌فرستادند. از این مصالح برای ساخت درب، ضریح،

تصاویر ۱۱ و ۱۲) طرح‌هایی از قفل‌های چنددستگاهی

عَلَم، اسلحه، قفل و... استفاده می‌شد. قفل فولادی مانند دیگر ابزارهای فولادی از ارزش والاتری برخوردار بود، زیرا اول این که شکل دادن به این فلز سخت، کار هر کسی نبود و به مهارت و استادی نیاز داشت و دوم این که هر قفل فولادی یک اثر «منحصر به فرد» بود و برخلاف قفل‌های برنجی که از هر قالب آن صدها نمونه ریخته می‌شد، از هر قفل فولادی تنها یک نمونه ساخته می‌شد و این البته در قیمت آن نیز اثر می‌گذاشت و قفل فولادی را به مراتب گران‌تر از قفل برنجی می‌کرد. با همه این مشکلات قفل‌های فولادی زیادی که از زمان صفویه به‌جا مانده حاکی از تقاضای زیاد برای این نوع قفل است (تناولی، ۱۳۸۶: ۷۶).

همزمان با دوره صفوی، در ممالک تحت سلطه سلاطین عثمانی نیز این صنعت رواج داشته است و هنرمندان قفل‌ساز در این ممالک، برای اماکن مقدس از جمله کعبه و مسجدالنبی قفل‌هایی می‌ساختند. قفل‌های ساخته شده در این ممالک نیز دارای ویژگی‌های مشترکی بوده است. گاهی نیز این قفل‌ها به‌لحاظ ساختار شبیه به قفل‌های صفوی بوده و فقط از روی تزیینات آن می‌توان آنها را تشخیص داد. تفاوت تزیینات آن بیشتر در خط و خوشنویسی روی اثر نمود پیدا می‌کند. معمولاً خطوط به‌کار رفته در قفل‌های ساخته شده در ممالک عثمانی بر خلاف صفوی (نستعلیق)، از خط ثلث و نسخ و بدون هاشور زمینه بوده است، اگرچه گاهی هنرمندان تحت سلطه عثمانی نیز ارادت خاصی به ائمه اطهار شیعیان داشته و آثاری را برای حرم مطهر ایشان می‌ساخته و اهدا می‌نموده‌اند (مدیسون و ساوازا اسمیت، ۱۹۲۷: ۲۶۹ و ۲۷۰).

گاهی هنرمندانی از ممالک عثمانی به ایران و بالعکس مهاجرت کرده و هنرشان را با خود به این سرزمین‌ها منتقل کرده و آثاری را خلق می‌کنند که موجب تلفیق هنر عثمانی و صفوی می‌شود.

قفل‌های موجود در موزه آستان‌قدس رضوی تقریباً نمونه‌هایی کامل از انواع قفل‌هایی هستند که چه به‌لحاظ ساختار و چه به‌لحاظ تزیینات، در این مجموعه وجود دارند. این نمونه‌ها از نمونه‌های ساخته شده در هندوستان تا غرب آسیا را شامل می‌شود.

در ادامه به معرفی گلچینی از این قفل‌ها پرداخته می‌شود. به‌طور کلی می‌توان تقسیم‌بندی را به‌لحاظ شکل و تزیینات این قفل‌ها قایل شد: گروه اول قفل‌های ضریح، گروه دوم قفل‌های هندی، گروه سوم قفل‌های

صفوی، گروه چهارم قفل‌های قلبی‌شکل، گروه پنجم قفل‌های شبه‌رمل، گروه ششم قفل‌های رمزدار و گروه هفتم قفل‌های چالشتی. اگر چه در این تقسیم‌بندی گاهی به‌لحاظ تزیینات تشابهات زیادی بین یک گروه با گروه دیگر وجود دارد و گاهی یک قفل در هر دو گروه جای می‌گیرد، گاهی نیز به خاطر تکرار شدن یک طرح در دوره‌های بعدی آن را از لحاظ تزیینات شبیه به قفل‌های دوره‌های قبل از خود می‌کند.

قفل‌های ضریح:

این قفل‌ها با ساختار فنرخاردار با بدنه‌ای افقی مشهور به «قفل ضریح» ویژه استفاده در قبور و اماکن مقدس شیعه هستند. اغلب این قفل‌ها کتیبه‌ای در بیان تعلق به مکانی معین دارند. نمونه متعددی از آنها به سبک اصفهانی ساخته شده و اغلب مزین به آرایه‌های زینتی و خوش‌نویسی روی زمینه هاشوری‌اند. این سبک از آغاز قرن هفدهم میلادی در فلزکاری این شهر رواج داشته اما مقارن با همین دوره در دیگر نقاط نیز مانند کشمیر و برخی مناطق شمال‌غرب هند، متداول بوده است. اهرم این قفل‌ها ساختاری دوتکه دارد. رأس تکه اول به انتهای قفل متصل شده و محور بلند و توخالی آن به موازات تنه قرار گرفته و بخش دیگر دو رأس آزاد دارد که یکی به درون محور توخالی و دیگری در حکم زبانه قفل و مجهز به سازوکار فنر خاردار به درون تنه فرو رفته و سبب چفت شدن قفل می‌شود. تنه قفل دو اتاقک دارد. اتاقک فوقانی از یک سمت باز و آماده پذیرش زبانه بوده حال آنکه اتاقک تحتانی تأمین پوشش زیرین اتاقک فوقانی و همچنین ایجاد فضایی جهت گسترش مکانیسم فنر خاردار و چفت شدن قفل را به عهده دارد. یک ورودی مکعب در یک سوی اتاقک تحتانی به‌نحوی تعبیه شده که کلید مخصوصی از آن عبور کرده و پس از آزاد کردن خار و فنر، قفل را باز می‌کند. یک زبانه تزیینی از محفظه تحتانی آویخته که البته ویژگی امنیتی هم دارد و بخشی از عمل کرد کلید به آن مربوط است (مدیسون و ساوازا اسمیت، ۱۹۲۷: ۲۶۹ و ۲۷۰).

قفل‌های هندی:

این نوع قفل‌ها بر اساس نوع شکل و تزیینات روی آن نام گرفته است؛ اما بیشترین شاخصه‌ای که این نوع قفل‌ها را متمایز می‌نماید تزیینات آن است. گرچه در دوره‌های بعدتر نیز این سبک تزیینات توسط هنرمندان

آن سوار می‌شود. در محل محفظه بالایی، تزییناتی گیاهی حک شده و در يك سمت آن کتیبه‌هایی بدین شرح دورن قابی تزیینی حک شده است: از بالا به پایین: «صاحبہ سلطان محمود».

در قسمت بالایی تاج نیز تزییناتی گیاهی وجود دارد. بر روی تاج قفل، نقش خرگوشی که سر خود را به عقب برگردانده و داخل نقوش گیاهی حک شده است، دیده می‌شود.

کلید این قفل نیز دارای تزییناتی است که در نگاه اول، شخصی در معبد را می‌نمایاند. با توجه به نوع تزیینات و همچنین شکل کلید چنین به نظر می‌رسد که این قفل، کار هند یا کشمیر باشد.

این قفل به شماره اموالی ۱۹۲۳ و نیز کلید آن به شماره اموالی ۶/۷۰۸۱۶ در موزه آستان قدس به ثبت رسیده است.

قفل‌ساز ایرانی ادامه یافته و چنانچه بر روی اثر، تاریخ و سازنده‌ای ضرب نشده باشد، تشخیص محل ساخت قفل و هنرمند آن مشکل است. در قفل‌های موزه آستان قدس رضوی نیز نمونه‌هایی از این قفل‌ها وجود دارد که از لحاظ تزیینات بسیار شبیه به قفل‌های هندی است.

قفل های سبك صفوی:

همان‌طور که در سایر هنرهای دوره صفوی تحولاتی ایجاد شد، در هنر فلزکاری و قفل‌سازی این دوره نیز تحولاتی صورت گرفت. سبکی که در قفل این دوره ایجاد شد بیشتر در تزیینات آن‌ها بود و ساختار قفل تغییر چندانی نداشت. قفل‌ها در صورت‌ها و شکل‌های تزیینی مختلف عرضه می‌شد، از جمله شکل‌های به‌وجود آمده در قفل‌های این دوره، قفل‌هایی به شکل حیوانات به‌خصوص شیر است. (تصویر ۱۳)

تصاویر ۱۴ و ۱۵) های کلی از قفل‌آویز فولادی از نوع ضریح و سبك هندی به همراه کلید

تصویر ۱۶) نمونه تزیینات موجود بر روی قفل

تصویر ۱۳) قفل با شکل حیوانی موجود در موزه آستان قدس رضوی

سبك قفل‌های ضریح، که قبلاً اشاره شد، به خاطر توجه بیشتر به تشییع و مرقد ائمه اطهار، در این دوره بیشتر رواج پیدا می‌کند و تحولی در سبك قفل‌های ضریح ایجاد می‌شود. بدنه قفل‌های ضریح صفوی به‌صورت تخت درمی‌آید و تزییناتی مثل گل‌های شاه‌عباسی مشبك‌کاری روی قفل‌ها رواج پیدا می‌کند. همچنین قفل‌هایی از جنس طلا و نقره نیز مرسوم می‌شود.

قفل آویز فولادی با نقوش اسلیمی از نوع قفل ضریح و سبك هندی به همراه کلید:

طول قفل ۲۶ سانتی‌متر، عرض قفل با کلید ۳۴/۱ سانتی‌متر، عرض قفل بدون کلید ۱۲/۶ سانتی‌متر و ضخامت بدنه ۳/۹ سانتی‌متر است. بدنه این قفل به‌صورت استوانه است که بالای آن تخت بوده و تاج روی

تصاویر ۲۰ و ۲۱ نمای پشت و روی قفل آویز فولادی با نقوش اسلیمی از نوع قفل ضریح و سبک هندی

تصویر ۱۹ تزیینات موجود بر روی کلید قفل

تصاویر ۲۲ و ۲۳ نمای بالای آویز فولادی با نقوش اسلیمی. شیار موجود در تصویر ۲۳، محل قرارگیری کلید است.

تصاویر ۲۴ و ۲۵ نمای وجه بالایی قفل، در تصویر ۲۵ کتیبه قفل مشخص است.

قفل آویز فولادی با نقوش اسلیمی از نوع قفل ضریح

وسبک هندی:

طول قفل ۲۷/۵ سانتی‌متر، عرض قفل ۱۱/۹ سانتی‌متر و ضخامت بدنه آن ۳/۴ سانتی‌متر است. بدنه این قفل که به صورت استوانه است به وسیله قاب‌هایی به هشت وجه تقسیم شده است. هر وجه اندازه‌های مختلفی دارد. وجه بالایی و پایینی بدنه به ترتیب بزرگ‌ترین وجه‌ها هستند. داخل این قاب‌ها نقوش گل و برگ‌های درهم پیچیده‌ای است که در هر وجه متفاوت است. وجه پایینی فاقد تزیین است ولی کتیبه‌ای را بدین شرح شامل می‌شود: «وقف آستان قدس ملایک آشیان حضرت امام رضا (ع) نمود اسمعیل بن بابا مراد کاشانی». روی اهرم نیز تزییناتی اسلیمی وجود دارد. بر روی تاج این قفل نیز نقش خرگوشی حک شده است. با توجه به شکل و نوع تزیینات، این قفل، یادآور قفل‌های هند و کشمیر است. این قفل به شماره اموالی ۱۵۳۰۰ در موزه آستان‌قدس رضوی به ثبت رسیده است.

«بتاریخ عمران آن گفت هاشم» کتیبه پایین: «باین قفل بگشا مهمات جان را». سمت دیگر، کتیبه بالا: «جواد الحسینی باین قفل زرین» کتیبه پایین: «شرافت به این قفل داد انس و جان را».

روی وجه پایینی بدنه، شیاری جهت ورود کلید تعبیه شده است. روی این شیار تاجی مشبك با نقوش اسلیمی وجود دارد. تاریخ ساخت این قفل با توجه به کتیبه آن و رمزگشایی با حروف ابجد، تاریخ ۱۰۶۴ است. این قفل در سال ۱۳۱۷ ه. ق. وقف حرم مطهر گردیده و با شماره اموالی ۱۶۸ در موزه آستان قدس رضوی به ثبت رسیده است.

قفل آویز از جنس نقره، کتیبه دار از نوع ضریح و سبك صفوی:

طول قفل ۱۷/۴ سانتی متر، عرض آن ۱۰/۴ سانتی متر و ضخامت بدنه آن ۲/۵ سانتی متر است. قفل در دو طرف، در محل اتصال به بدنه، به سر اژدها ختم می شود که سر آن با نقوش اسلیمی مانند تزیین شده است و در کل اهرم، اژدهای دوسری را تداعی می کند که از بدنه و تاج قفل محافظت می کند، دهان اژدها به صورت باز و از پایین و بالای دهان به بدنه متصل شده است.

بدنه قفل در دو طرف، دارای تزییناتی بدین شرح است: یک طرف بدنه دارای قابی سه بخشی است که یک بخش آن در بالا و دو بخش آن -که کتیبه اش را نصف کرده است- در پایین و طرف دیگر آن قابی دو بخشی دارد که یک بخش با کتیبه آن در بالا و بخش دیگر آن با کتیبه اش در پایین قرار دارد. کتیبه در سمت دوبرخی کمی ناخواناست ولی مضمون آن به زمان تولیت میرزا مرتضی قلی خان طباطبایی اشاره دارد و در سمت سه بخشی به تاریخ ساخت قفل به همراه سه عدد قفل دیگر اشاره دارد. تاریخ حک شده روی قفل «شهر ربیع الثانی ۱۳۳۰» است.

تاجی با نقوش اسلیمی توپر نیز بر روی بدنه قرار دارد. روی نقوش اسلیمی تاج لایه ای بسیار نازک از زر دیده می شود، قفلی مشابه همین قفل و در زمان تولیت همان شخص یعنی میرزا مرتضی قلی خان طباطبایی کشف شده و تاریخ آن نیز نزدیک به تاریخ نوشته شده در قفل است. سازنده این قفل نیز باید همان سازنده قفل باشد که شخصی به نام میرزا هاشم کلیددار نقش شده است. این قفل به شماره اموالی ۱۹۲۲۸ در موزه آستان قدس به ثبت رسیده است.

قفل آویز از جنس طلا، کتیبه دار و مشبك از نوع قفل ضریح و سبك صفوی:

طول قفل ۱۴/۴ سانتی متر، عرض ۹/۲ سانتی متر و ضخامت آن ۲/۳ سانتی متر است. این قفل از جنس طلا و دستگاه داخلی آن از جنس فولاد است.

با توجه به شکل و نوع تزیینات، قفل از نوع قفل های ضریح بوده و در اصفهان در دوره صفوی ساخته شده است. در دو طرف قفل، نقوش گل و برگ (اسلیمی) حک شده است که به حلقه هایی برجسته ختم می شود. یک طرف به صورت ممتد ادامه می یابد و سمت دیگر جدا شده است که عمل باز شدن قفل را انجام می دهد.

بدنه قفل، به شکل مکعب مستطیل است. وجه پشت و روی قفل دارای دو قاب تزیینی حک شده و کتیبه هایی بدین شرح است: سمت رو، کتیبه بالا:

تصاویر ۲۶ و ۲۷) نمایی از قفل طلای صفوی از نوع قفل ضریح و سبك صفوی

تصویر ۲۸) نمایی از قفل طلای صفوی از نوع قفل ضریح و سبك صفوی

بدنه از دو قسمت مستطیل شکل و تاج شکل تشکیل شده است. تاج قفل به صورت شش شیار است که در دو طرف قفل به صورت قرینه است و زائده‌هایی پله‌مانند را ایجاد کرده‌اند. نوک تاج به مکعب کوچکی ختم می‌شود که روی رأس آن قرار دارد و دو طرف بالایی آن به صورت قرینه تزیینات اسلیمی دارد. در زیر

تصاویر ۲۹ و ۳۰) نمایی از قفل آویز نقره‌ای کتیبه‌دار از نوع ضریح و سبک صفوی

تصاویر ۳۳ و ۳۴) نمایی از قفل آویز فولادی از نوع ضریح

تصاویر ۳۱ و ۳۲) نمایی از کتیبه‌های قفل آویز نقره‌ای کتیبه‌دار از نوع ضریح و سبک صفوی

تصاویر ۳۵ و ۳۶) نمایی از تزیینات قفل آویز فولادی از نوع ضریح به همراه کلید آن

قفل آویز فولادی با نقوش اسلیمی از نوع قفل ضریح و چند دستگاهی با شش کلید:

طول قفل با کلید آن ۱۱/۳ سانتی‌متر، عرض ۱۰/۸ سانتی‌متر و ضخامت ۲/۲ سانتی‌متر و دارای بدنه مستطیل شکل است. اهرم قفل به صورت مستطیل، بدنه را در برگرفته و در هر ضلع و رأس مستطیل، قبه‌هایی دیده می‌شود. دستگاه این قفل با قفل‌های دیگر موزه متفاوت است و از نوع چنددستگاهی است. برای باز کردن قفل باید چند مانع را از سر راه کلید اصلی برداریم تا قفل باز شود. این کار به خاطر امنیت بیشتر و جلوگیری از بازکردن راحت آن صورت می‌گرفته است.

تصویر ۳۸. نمای کلی از قفل آویز فولادی دارای پنج نگین

تصاویر ۴۱ و ۴۲) وجه‌های کناری قفل آویز فولادی دارای پنج نگین

تصاویر ۳۹ و ۴۰) نمای پایین و بالای قفل آویز فولادی دارای پنج نگین

قفل آویز فولادی زرکوب و مشبك کاری با تزیینات مگسی شکل :

طول قفل ۲۰ سانتی‌متر، عرض آن ۸/۴ سانتی‌متر و ضخامت بدنه ۲/۴ سانتی‌متر است. این قفل دارای دو بخش است: ۱- بدنه مستطیل‌شکل ۲- کمانه با شاخک‌های آن. روی بدنه قفل با نقوش گیاهی زرکوب و کتیبه اشعار با مضمون کارکرد قفل و شیوه ساخت آن، همچنین نام سازنده تزیین شده است. متن اشعار به این شرح است: این قفل که صنعتش فنر در پیچ است در این صنعت هزار صنعت هیچ است هرکس که بدید گفت بس آنکه بقدر چون زلف نگار پیچ اندر پیچ است بر سه وجه این قفل تزیینات مشبك و یازده مگس تعبیه شده است. طرز کار این قفل در نوع خود بی‌نظیر است و به وسیله مگس‌های فلزی که روی قفل تعبیه شده، باز می‌شود.

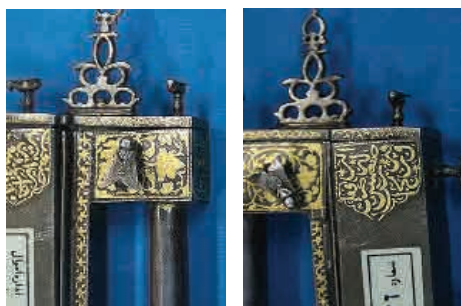
تاج، شیار ورود کلید وجود دارد که پایین شیار نیز با خطوط ماریچی کوچک تزیین شده است. روی بدنه مستطیل‌شکل نیز به صورت قرینه و پشت و روی قفل با گل و برگ‌های اسلیمی تزیین شده است. در زیر بدنه و درست روبه‌روی کمانه یک سوراخ در سمت چپ و یک عدد و کلمه در مرکز وجود دارد. سوراخ، جهت ورود کلید سنجاقی ایجاد شده و عدد کلید به ترتیب (خا ۸۷۸) را نشان می‌دهد که روی بدنه حک شده است. این قفل به شماره اموالی ۹۴۶ در موزه آستان قدس به ثبت رسیده است.

قفل آویز فولادی دارای پنج نگین:

طول قفل ۱۳/۸ سانتی‌متر، عرض آن با کلید ۲۰/۴ سانتی‌متر و ضخامت آن ۴/۷ سانتی‌متر است. این قفل شبیه گهواره و اهرم آن از نوع فخر خا دارد است. دستگاه بوده، دستگاه آن نیز از نوع فخر خا دارد است. در محل اتصال اهرم به بدنه دو جایگاه کتیبه‌دار وجود دارد که با توجه به نوع خط آن، خواندن آنها را سخت می‌نماید. کتیبه سمت راست بدین شرح است: بالای خط اول: «از مال امام رضا (ع) است». خط دوم: «... مشهد المقدس». خط سوم: «سلام ... آن». کتیبه سمت چپ نیز بدین شرح است: خط اول بالا: «محرم الحرام سنه ۱۳۶۳». خط دوم: «غلام مهدی ولد حسین». خط سوم و خط چهارم به دلیل ناخوانا بودن قابل تشخیص نیستند. پشت قفل فاقد تزیین است ولی در دو وجه که یکی از آنها باز است مانع دستگاه در آن دیده می‌شود و روی این وجه چهار عدد گل برنجی داخل قابی حک شده است. با توجه به شکل این قفل به نظر می‌رسد که کار هند باشد. این قفل به شماره اموالی ۹۴۵ در موزه آستان قدس رضوی به ثبت رسیده است.

تصویر ۳۷. نمای کلی از قفل آویز فولادی دارای پنج نگین

تصاویر ۴۷ و ۴۸) نمایی از قفل آویز فولادی زرکوب

قفل‌های قلبی شکل:

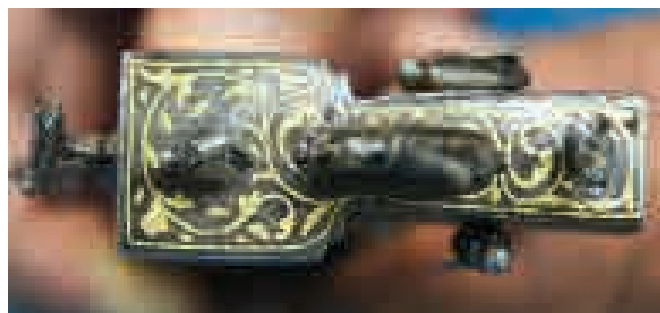
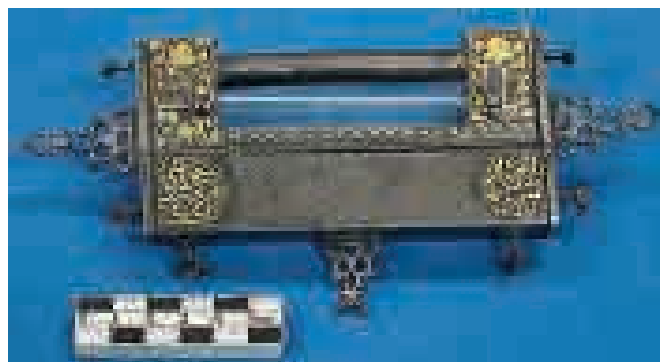
این نوع قفل‌ها در شکل‌هایی مانند جعبه و پرند و دیگر اشکال دیده می‌شوند ولی ساختار کلی آنها شبیه به قلب است.

قفل آویز فولادی به شکل قلب با سه کلید:

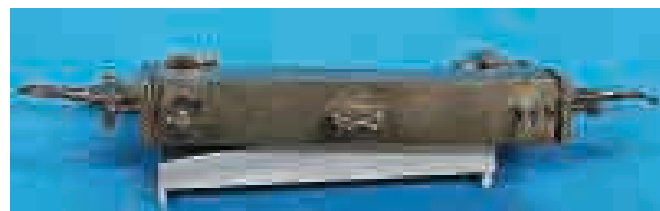
طول قفل ۸ سانتی‌متر، عرض ۱۳/۵ سانتی‌متر و ضخامت آن ۳/۵ سانتی‌متر است. قفل از نوع چنددستگاهی بوده که سه دستگاه آن از نوع فنر مارپیچ است. سه عدد کلید در اندازه‌های مختلف دارد که یکی از پایین، یکی از بغل و سمت چپ و دیگری از پشت قفل و سمت راست وارد قفل می‌شوند. کلیدها همگی لوله‌ای بوده و از داخل مارپیچ شده‌اند. عملکرد قفل بدین گونه است که هر کلید باید یک مانع را از سر راه کلید دیگری بردارد. ابتدا کلید کوچک‌تر که از پایین داخل قفل می‌شود را وارد می‌کنیم تا زبانه‌ای که روی بدنه قفل تعبیه شده است را باز کند. پس از بازکردن زبانه یک حلقه نمایان می‌شود. سپس کلیدهای دیگر را از پشت و بغل قفل وارد می‌کنیم و با فشار دادن حلقه داخل شیار زبانه روی بدنه قفل باز می‌شود. معمولاً هر کلید قفل، در دست یک کلیددار بوده است. شکل قفل از نوع قلب است که بعد از صفویه مرسوم بوده و معمولاً کار اصفهان است.

روی قفل کتیبه‌ای وجود دارد که داخل یک قاب مستطیل شکل حک شده است. کتیبه بدین شرح است: «عمل حاجی حسین». در قسمت راست این زبانه کتیبه‌ای داخل یک نقش گیاهی، وجود دارد که ادامه آن نیز در سمت چپ زبانه و داخل همین نقش موجود است. شرح کتیبه سمت راست بدین گونه است: «وقف حیات امام رضا نمود هرکه» و سمت چپ: «طمع کند به درد یا به لعنت خدا گرفتار شود». این قفل به شماره اموالی ۱۵۲۹۳ در موزه آستان قدس رضوی به ثبت رسیده است.

وجه بالای این شاخک‌ها نیز دارای تزیینات طلاکوبی است. این تزیینات کتیبه‌هایی بدین شرح را شامل می‌شود: در سمت راست: «عمل آقا» و در سمت چپ: «کوچک». این قفل از لحاظ شکل و تزیینات شبیه به قفل‌های عثمانی و کتیبه‌های آن نیز به خط ثلث بوده که با شماره اموالی ۲۷۶ در موزه آستان قدس رضوی به ثبت رسیده است.

تصاویر ۴۳ و ۴۴) نمایی از قفل آویز فولادی زرکوب

تصاویر ۴۵ و ۴۶) نمایی از قفل آویز فولادی زرکوب

قفل‌های شبه رمل:

این قفل‌ها شباهتی به رمل دارد و روی آن به شیوه رمل طالع‌بینان با دایره درهم تزیین شده است به همین خاطر آنها را شبه رمل می‌نامند.

قفل برنجی، فولادی شبه رمل:

طول قفل با کلید ۷/۱ سانتی متر، عرض قفل ۳/۲ سانتی متر و ضخامت قفل ۱/۱ سانتی متر است. قفل یک کلید شبیه به سرنیزه دارد. بدنه این قفل از جنس برنج و معمولاً مربوط به غرب ایران، و از باقیمانده پوکه برنجی فشنگ‌های مصرف شده است کهانه قفل از جنس فولاد و به شکل لوله ای خمیده است. در قسمت کلید آن یک برآمدگی جهت پرچ شدن کهانه قفل به بدنه وجود دارد. دستگاه این قفل از نوع فنر مارپیچ با کلید از پشت است. این قفل شماره اموالی ندارد.

تصاویر ۴۹ و ۵۰) نمای از قفل قلبی شکل فولادی با سه کلید

تصاویر ۵۵ و ۵۶) نمای از قفل برنجی، فولادی شبه رمل به همراه کلید

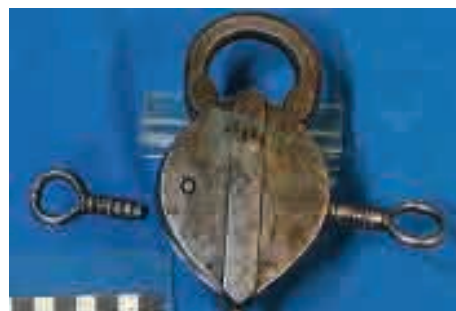
تصاویر ۵۳ و ۵۴) نمای از قفل برنجی، فولادی شبه رمل به همراه کلید

قفل‌های رمزدار:

این قفل‌ها که با حروف یا اعداد نشانه‌گذاری می‌شوند بیشتر جنبه آیینی داشته است.

قفل رمزی افقی با حروف انگلیسی و از جنس برنج و فولاد:

اندازه طول قفل ۴/۳ سانتی متر، عرض قفل ۵ سانتی متر و ضخامت بدنه آن ۲/۳ سانتی متر است. قفل‌های رمزدار به دو دلیل درست می‌شدند: یکی به خاطر اینکه سازنده قفل اعتقادی به کلید نداشت و تقلید از روی

تصاویر ۵۱ و ۵۲) نمای جلو و پشت قفل قلبی شکل فولادی با سه کلید

چالشت^۲ است. چالشت نام روستایی است در شش کیلومتری چهارمحال بختیاری که زمانی مرکز قفل‌سازان زیادی بوده و تا سی سال پیش هم برخی از آنان به این حرفه مشغول بوده‌اند.

حیات قفل‌سازی سنتی در چالشت به دوره صفوی می‌رسد و حدود ۲۵۰ تا ۳۰۰ سال قدمت را پشتوانه خود دارد. بین مردم، این گونه مشهور است که یکی از خوانین چالشت به نام خواجه عبدالله نصر در دوران کودکی به اصفهان رفت و نزد استاد به نام محمدعلی طلایی که از استادان مشهور اسلحه‌سازی بود، مشغول به فراگیری این هنر-صنعت شد. سپس به چالشت بازگشت و پس از به‌وجود آوردن تغییراتی در قفل اصفهان، قفلی تزیینی و استحکام‌یافته را طراحی و ساخت.

اجزای تشکیل‌دهنده قفل چالشت:

هر قفل شامل ۱۳ قطعه است که عبارتند از: بدنه (توپه)؛ دو پایه؛ دسته؛ میخ؛ ته قفل؛ طبلک؛ دری؛ فنر؛ زبانه؛ مارپیچ؛ واشر پشت زبانه؛ ماسوره و دری ماسوره که این قطعات، همگی دست‌ساز هستند. اجزای تشکیل‌دهنده کلید نیز شامل ۴ قطعه است که عبارتند از: دسته؛ ورنده؛ ماسوره و مارپیچ.

هر کلید فقط مخصوص یک قفل بوده و قفل دیگری را باز نمی‌کند. به همین دلیل کلیدها راست‌پیچ یا چپ‌پیچ هستند تا به اصطلاح به قفل دیگری نخورند. برای این کار دنده‌های کلید را متفاوت می‌سازند. این نکته تفاوت مکانیزم قفل و کلید چالشت با دیگر قفل‌ها را نشان می‌دهد.

قفل چالشت در دو نمونه ساخته می‌شود: قفل‌های زیره‌دار مینیاتوری که بیشتر کاربرد تزیینی دارد، برای نمونه در جعبه‌های آرایشی و گنج‌های خانه‌ها از این قفل‌ها مینیاتوری استفاده می‌شد. قفل‌های بزرگ لوله‌ای که در گذشته بیشتر برای دروازه‌ها و قلعه‌ها استفاده می‌شده است.

در ساخت این‌گونه قفل‌ها از تصاویر حیوانات و گاه انسان برای زیبایی شکل قفل استفاده می‌شده است ولی نقشی که از گذشته تا به امروز بسیار بیشتر از فرم‌های دیگر بر روی قفل چالشت استفاده می‌شود، نقش اسلیمی است که بر روی قفل حک شده و با طلا مزین می‌شود. علاوه بر نقش اسلیمی بعضاً از نقوش هندسی چهارگوش و هشت‌گوش نیز بر روی قفل استفاده می‌کنند. روی دسته قفل، اسلیمی‌های کوچک

کلیدهای قدیمی بسیار آسان بود و دیگری به خاطر گم شدن کلید بود که با توجه به رمزی بودن قفل‌ها دیگر نیازی به کلید نبود. حروف رمز بر روی بدنه قفل از جنس برنج هستند. این حروف بر روی چهار حلقه برنجی حک شده است. این چهار حلقه در کنار هم قرار می‌گیرند، با چرخش خود و ردیف شدن رمز در یک خط کهانه قفل باز می‌شود. حروف روی حلقه‌ها به صورت نامرتب ردیف شده‌اند. قسمت دیگر بدنه که از جنس فولاد است به کهانه متصل می‌شود. در دو طرف حلقه‌های برنجی و روی بدنه فولادی یک خط کنده شده که روبه‌روی هم هستند و رمز باید در امتداد این خط قرار گیرد تا قفل باز شود.

تصاویر ۵۷ و ۵۸) نمایی از قفل رمزی افقی با حروف انگلیسی و از تصاویر ۵۹ و ۶۰) نمایی از قفل رمزی افقی با حروف انگلیسی و از جنس برنج و فولاد

قفل‌های چالشتی:

ساختار این قفل‌ها در همه نمونه‌های آن، یک ساختار واحد را شامل می‌شود که مختص و شاخصه منطقه

بدین شرح است: «عمل رسول تفنگ ساز اصفهان ۱۳۶۸ ه.ش.». در قسمت بالای بدنه دو عدد شاخک تزئین شده به شکل حجاری‌های تخت جمشید، وجود دارد که به کمانه متصل می‌شود. روی این شاخک‌ها در دو طرف و در دو سمت قفل، یک طاووس حک شده است که سر خود را به عقب برگردانده است. جلو این شاخک‌ها با شیارهایی برجسته تزئین شده است. کمانه: کمانه قفل به شکل نعل اسب است و روی آن کتیبه‌ای به این شرح نقش شده است: «تقدیم به حضرت علی ابن موسی الرضا از طرف رسول تفنگ ساز = اصفهان سال ۱۴۱۰ ه.ق.».

این قفل با شماره اموالی ۶/۷۰۸۱۸ در موزه آستان قدس رضوی به ثبت رسیده است. کلید: کلید نیز دارای تزئین گیاهی و هندسی است.

تصویر ۶۱) قفل آویز فولادی چالشتی به همراه کلید

تصویر ۶۲) فرازهایی از دعای توسل بر روی قفل آویز فولادی چالشتی

تصویر ۶۳) تزئینات موجود بر روی کمانه قفل آویز فولادی چالشتی

و روی بدنه به نسبت کل قفل اسلیمی‌های بزرگتر و در گوشه‌های بدنه قفل سر اسلیمی حک می‌شود و نقوش تقریباً تمامی بدنه قفل را دربر می‌گیرد. فرم بسیاری از این قفل‌ها به‌خصوص آنجایی که دسته از بدنه جدا می‌شود، از حجاری‌های تخت جمشید (یک اسب بالدار) وام گرفته شده است. از لحاظ زیبایی ظاهری پایه‌های قفل را هم‌شکل و هم‌اندازه می‌سازند و اندازه آن‌ها را یک به سه ارتفاع کل قفل در نظر می‌گیرند تا هماهنگی و تناسب بین پایه و بدنه برقرار شود.

دسته‌های قفل نیز به شکل نعل ساخته می‌شود که هم سهولت در استفاده را ممکن می‌سازد و هم بر وزن و شکل نعل اسب و استر بوده و این چنین توجه ایشان را به فرم ابزار دمدستی پیرامون‌شان نشان می‌دهد. ازجمله استادان مطرح قفل‌ساز چالشتی آقایان نگهدار، خواجه‌علی و حیدر صفاری هستند که آقای خواجه‌علی هنوز هم در کارگاه کوچک خود مشغول به کار است (ابراهیمی ناغانی و یزدان پناه، ۱۳۸۷: ۸۸-۹۰).

قفل آویز چالشتی قلم‌زنی شده مصور و منقوش:

طول قفل با کلید ۳۲/۳ سانتی‌متر، طول قفل بدون کلید ۲۳/۹ سانتی‌متر، عرض قفل ۱۸/۳ سانتی‌متر و قطر کمانه قفل ۹/۶ سانتی‌متر است. دستگاه قفل از نوع فنر مارپیچ با کلید از پشت است. این قفل به سبک قفل‌های چالشتی و بدنه آن فولادی است. معمولاً برخی از قفل‌های چالشتی از لوله تفنگ ساخته می‌شدند و با توجه به سازنده آن (رسول تفنگ‌ساز) احتمال می‌رود لوله قفل از لوله تفنگ باشد. بدنه قفل (مانند قفل‌های چالشتی) به سه قسمت تقسیم می‌شود، قسمت وسط آن با شیارهایی تزئین و کمانه روی این قسمت کار گذاشته شده است و طرفین آن نیز به صورت شیب‌دار و صیقل داده است.

تزئینات قفل به این شرح است:

بدنه: بر روی بدنه این قفل، نقوش حیوانی و گیاهی متعددی دیده می‌شود از جمله نقوش شیر با سر انسان و نقش آهو در سمت دیگر آن که به احتمال زیاد اشاره به داستان ضامن آهو دارد، اطراف این نقش‌های حیوانی آکنده از نقوش گیاهی و اسلیمی است. همچنین در قسمتی از بدنه، فرازهایی از دعای توسل نقش شده است. در قسمت روبه‌روی وارد شدن کلید نیز یک کتیبه وجود دارد که داخل یک دایره نقش شده است. کتیبه

تصویر ۶۴) استاد نگهدار خواجه‌علی چالشتی در کارگاه قفل‌سازی در چالشت

نتیجه‌گیری:

قفل‌ها از زمان پیدایش تا کنون همواره در جهت حفظ بناها و اماکن مقدس و امثال آن از شر دزد و سارق به کار رفته اما از دیدگاه مسلمانان این تنها کاربرد قفل نبوده و همواره آن را به عنوان نماد حفظ و حراست اماکن مقدس و قبور متبرک در برابر آلودگی‌ها و ناپاکی‌ها پنداشته‌اند. از دیگر کاربردهای قفل‌ها در فرهنگ این دیار کهن، باورها و اعتقاداتی است که از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌شود و ریشه در فرهنگ و آداب و رسوم مردم این سرزمین دارد که همانا باورهایی که پیرامون قفل وجود دارد از این نمونه است. فرم قفل‌ها مبین یک سری از باورها و اعتقادات خاص است مثلاً قفل‌های شبه‌رمل، در دسته قفل‌های بخت‌گشا قرار می‌گیرد. همچنین قفل‌ها کاربرد آیینی نیز داشته و به‌عنوان نذر و جهت برآورده شدن حاجت استفاده شده و یا به عنوان وسیله‌ای در مقابل حوادث ناگوار کاربرد داشته است.

در بررسی قفل‌های موجود در موزه آستان‌قدس رضوی نیز این کاربردها نمایان می‌شود. قفل‌های حرم مطهر ائمه معصومین، منشأ برکت و لطف الهی فرض می‌شده و زائرین با لمس آنها به هنگام ورود و خروج یا ریختن آب بر آنها، قدری از برکت آن مکان مقدس بهره می‌بردند.

نقوش و فرم قفل‌ها ریشه عمیقی در فرهنگ و آداب و رسوم مردم این سرزمین دارد و هر طرح و یا فرم بیانگر اعتقادی خاص است و رابطه‌ای تنگاتنگ بین اعتقادات مردمان این دیار کهن و فرم و نقوش قفل‌ها وجود دارد.

کاربردهای غیر ابزاری و صرفاً اعتقادی و فرهنگی

قفل آویز مینیاتوری چالشتی:

قفل مینیاتوری کوچک چالشتی اهدایی نگهدار خواجه‌علی چالشتی، طول قفل با کلید آن ۱/۴ سانتی‌متر، عرض قفل ۱/۴ سانتی‌متر، طول قفل بدون کلید ۸ میلی‌متر و ضخامت بدنه آن ۴ میلی‌متر است. قفل از جنس فولاد و از نوع چالشتی و تزیینات روی آن مانند سایر قفل‌های چالشتی به صورت شیارهایی روی بدنه است. این قفل دارای یک اتیکت بوده که مشخصاتی روی آن درج شده است. با توجه به اتیکت آن، اهدا کننده و سازنده قفل، خواجه‌علی چالشتی است. وزن قفل ۷۸۰ سوت، معادل چهار گرم بوده و از ۱۷ قطعه از جنس فولاد ساخته شده است. این قفل دارای یک جعبه خاتم‌کاری شده است که صرفاً جنبه تزیینی دارد.

به گفته خواجه‌علی چالشتی این قفل کوچک‌ترین قفل جهان است و به همراه آن دو قفل دیگر در سال ۱۳۷۲ ش. ساخته است که یکی قفل بزرگ و یکی قفل مینیاتوری بوده که با روکش طلا به موزه آستان‌قدس رضوی اهدا شده است. در سال ۱۳۸۷ ش. نیز ایشان دو قفل ساخته است که یکی از این قفل‌ها، گردن‌آویز زینتی بود و از یونسکو مهر اصالت دریافت کرده است (ابراهیمی ناغانی و یزدان پناه، ۱۳۸۷: ۸۸-۹۰). (تصاویر ۶۵ و ۶۴)

تصویر ۶۴) قفل آویز مینیاتوری چالشتی

تصویر ۶۵) سه عدد قفل اهدایی خواجه‌علی چالشتی به موزه آستان‌قدس رضوی

منابع:

۱. ابراهیمی ناغانی، حسین و سارا یزدان‌پناه (۱۳۸۷). قفل چالستر؛ شیوه ساخت، زیبایی و آسیب‌شناسی. کتاب ماه هنر، شماره ۱۱۹. مرداد ۱۳۸۷.
۲. آلن، جیمز و پرویز تناولی (۱۳۸۱). هنر فولادسازی ایران. تهران. یساولی.
۳. پوپ، آرتور اپهام (۱۳۷۸). شاهکارهای هنری ایران. ترجمه پرویز خانلری. علمی فرهنگی.
۴. پورحسینی، زهرا (۱۳۸۶). بررسی قفل‌های سنتی ایران. کارشناسی صنایع دستی. سمنان. دانشکده هنر سمنان.
۵. تناولی، پرویز (۱۳۸۶). قفل‌های ایران. تهران. بن‌گاه.
۶. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۳۴). لغت‌نامه. جلد یازدهم. تهران.
۷. رئیسی‌دهکردی، وحید (۱۳۹۳، ۳ دی). قفل چالستر از معروف‌ترین صنایع‌دستی دنیا محسوب می‌شود. خبرگزاری فارس. <<http://www.farsnews.com/newstext.php?nn=۱۳۹۳۱۰۰۲۰۰۶۹۷>>
۸. کریمی، حمیدرضا (۱۳۹۰). پرونده علمی و شناسنامه قفل‌های موزه مرکزی آستان قدس، موجود در اداره پژوهش و معرفی آثار. مشهد. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
۹. گلاک، جی، گلاک، سومی هیراموتو (۱۳۷۱). سیری در صنایع دستی ایران. تهران. بانک ملی ایران.
۱۰. مدیسون، فرانسیس و امیلی ساوازا اسمیت (۱۹۲۷ م.). ابزار آلات علمی از مجموعه هنر اسلامی ناصر خلیلی. مترجم: علی مازندرانی. تهران. کارنگ.
۱۱. معین، محمد (۱۳۶۴). لغت‌نامه. جلد دوم. تهران. امیر کبیر.
۱۲. مقدم‌نصر، مهدی (۱۳۷۳). نقوش قفل‌های سنتی ایران. کارشناسی نقاشی. تهران. دانشکده هنرهای کاربردی.
۱۳. ورولف، هانس‌ای (۱۳۷۲). صنایع دستی کهن ایران. ترجمه سیروس ابراهیم‌زاده. تهران. آموزش انقلاب اسلامی.
۱۴. یآوری، حسین. آئینا منصوری و شریفه سلطانی (۱۳۹۰). آشنایی با هنرهای سنتی ۳. تهران. آذر.

قفل‌ها در ایران، مسیر تحقیقات روی این اشیا را به سمت مطالعات قوم‌شناختی سوق داده و آن‌ها را از دایره مقولات صرفاً کلکسیونی خارج می‌کند.

قفل در زمان‌های گذشته به صورت اشکال حیوانی و انسانی ساخته می‌شد و به این ترتیب، قفل‌سازان ایرانی تا حدودی توانستند خلأ هنر مجسمه‌سازی ایران را با ساختن این نوع قفل‌ها پر کنند به همین دلیل می‌توان این صنعت را هنری دانست که رابط بین سایر هنرها نیز شده بود.

قفل‌های موجود در موزه آستان‌قدس رضوی تقریباً نمونه کاملی از انواع قفل‌هایی هستند که چه به لحاظ ساختار و چه به لحاظ تزیینات، در این سرزمین و حتی فرهنگ‌های مجاور این سرزمین وجود دارد. این قفل‌ها از نمونه‌های ساخته شده در هندوستان تا غرب آسیا را شامل می‌شود که خود نشانه توجه ویژه مسلمانان در سراسر جهان به این مکان مقدس است.

پانوش:

۱. «دولاب کوچک، گنجینه و مخزن کوچک» (ناظم‌الاطباء).
۲. Khors Abad
۳. وجه تسمیه این شهر را این‌گونه دانسته‌اند: در آنجا گودال یا چال وسیعی بوده که شترداران این نواحی شترهای خود را در آن می‌خوابانند. در «مرآة البلدان» آمده: «از آنجایی که در زمان شاه طهماسب صفوی برای ساختمان حصار تهران این منطقه خاک‌برداری شده، دو گودال عمیق به وجود آمده است که در آنجا شتران را می‌خوابانند.»